

**САКРАЛНОТО ПРОСТРАНСТВО И НЕГОВИТЕ ТОПОСИ
(Оброчищата и връзката им с територията,
върху която са изградени)**

Миглена Петкова

**THE SACRED SPACE AND ITS TOPOSES
(The votive places and their connection to the territory on
which they are built upon)**

Miglana Petkova

Abstract

The traditional folklore sacred spaces are known as votive places. In the present study, I am tracing the connection between the type, the ritual conveyed at the votive place and the sacredness of the territory on which they were built. I am also giving answer to the question, how natural landmarks connected to the miraculousness of the saints are turned into markers of the sacred space, and an object of veneration from the participants in the rites, whose over-all function is to preserve the collective memory.

Key words: *toposes, sacred space, votive places, rituals, identity*

Традиционните народни светилища са познати в науката като оброчища. Те възплъщават идеята за свещено пространство, за онова място от природата, което е усвоено и е превърнато в неизменна част от културата на населението, което ги почита. Почит, чиято цел е да се осигури здраве и благополучие на хората, приплод на добитъка, защита и предпазване на посевите от стихии и бедствия.

В настоящото изследване проследявам връзката между вида на оброчищата и свързаната с тях обредност и сакралността на територията, върху която са изградени. Отговарям на въпроса как природни забележителности, кореспондиращи с “чудотворствата” на светци

се превръщат в маркер на сакрално пространство и обект на почит от участниците в обреда, с цел съхраняване на общностната памет. Териториалният обхват на проучването ми е свързан с регионите, в които народните светилища са най-разпространени – Северозападна, Западна, Югозападна и Централна Северна България. Приведените примери са част от многобройни проучвания и собствени теренни етнографски изследвания, на базата на които извършвам конкретните анализи и обобщения.

По традиция оброчищата са разположени в обитаемата част на селищата или в техните землища. Много точно и прецизно се избира местоположението им, което е специфично за всеки конкретен случай на поставяне на оброк. В равнинните части се срещат сред ниви, градини, лозя, гори, върху малки възвишения. В планинските и полупланинските райони се избират хълмове, малки или големи върхове. Наред с църкви и манастири, те представляват част от системата на християнското сакрализиране на проучвания ареал¹. Видът, функцията и обредната дейност, изпълнявана при оброчището, се определят от сакралността на територията върху която е изградено. По традиция тя наследява свещената енергия на култовите обекти от предхристиянски и християнски периоди, осъществявайки приемственост между тях.

Направените проучвания дават възможност да се разграничат маркерите, натоварени със символиката на дадената територия. Най-общо ги групирам, както следва:

Дървета – в повечето случаи вековни, които населението нарича „свети“, „кръстати“, „миросани“, с необичайни отвори през стеблата, засегнати от гръмотевици. Освен единични дървета се срещат и групи от по няколко. Обикновено това са дъб, бряст, орех, рядко се срещат и плодни дръвчета. Символизирайки мъдрост и живот, векове наред те са почитани и като религиозни обекти. Често на мястото на разрушени черкви растат вековни дървета, маркиращи сакралното пространство. Там са се събирали вярващите, а до дънера са извършвани (а и днес, където е запазена традицията) жертвоприношения в чест на светеца-покровител².

Идеята за свещеното, космическо дърво като организатор на пространството по вертикална и хоризонтална посока е традиционна

за митологиите на всички народи. Както с основание сочи Елиаде, става въпрос за основна идея в митологията на човечеството, свързваща дървото с организацията на космоса³. Най-вероятно този избор се е формирал от представата за дървото като могъщо и величествено, извор на животворящи сили и способността му ежегодно да се възобновява. Потвърждение на този факт е обожествяването у редица народи на големи вековни дървета и такива, свързани със забележителната им плодовитост⁴. Символиката и осмислянето им в митологично-религиозните представи на хората ги издига в ролята на медиатори. По вертикала те осъществяват връзката между небето и земята, а по хоризонтала между участниците в ритуала; обединяват четирите световни посоки аналогични на четирите сезона: пролет, лято, есен, зима; на четирите части на денонощието – утро, ден, вечер, нощ; на елементите на света в най-ранните натурфилософски обобщения – огън, вода, земя, въздух. Четирите хоризонтални измерения са аналогични и на четирите етапа в човешкия живот – раждане, растеж, стареене, смърт⁵.

Извори – *аязма* или *язма*, които по предание се смятат за лековити. *Аязмо* (от гръцки $\alpha\gamma\acute{\iota}\alpha\sigma\mu\alpha$) е водоизточник, който се намира край свещен за християнството обект. В исторически план, на водоизточниците им е придаван свещен статут още в предхристиянската епоха. Християнската доктрина наследява тази традиция, като ѝ придава свой смисъл. Водата от аязмото се смята за лековита и чудотворна, използва се, след като е осветена в християнските ритуали. В миналото с такава вода са запълвани т.нар. баптистерии, където се е извършвало тайнството кръщение. Символните значения на водата могат да бъдат сведени до три основни теми: източник на живот, средство за пречистване, средище на обновление⁶.

От гледна точка на настоящото проучване интерес представляват (*аязма*), чиито сакрални топоси са т.нар. *параклиси* и *манастирчета*. В определен период от годината при тях се устройват общоселски тържества с курбани, посветени на светеца-покровител. Въпреки че такъв тип светилища се срещат повсеместно в проучваната територия, прави впечатление концентрацията им предимно в Южна България – от една страна, поради своеобразната геотектоника на посочения регион, предопределяща наличие на различни по

температура и химичен състав минерални извори, от друга, поради запазените култови средища от предхристиянският период, превърнати в последствие в оброчища.

Неообработени каменни късове. Поради своята устойчивост каменните масиви най-често са смятани за символи на непоклатимост и твърдост, а отгук и за божествени знаци. Това е валидно най-вече в случаите, когато правят впечатление със своеобразната си форма. С чудодейна сила се свързват естествено оформените, неообработени от човешка ръка каменни късове. А според много култури боговете и героите са родени именно от камък.

Според народните вярвания на камъка се приписва свойството да натрупва в себе си земни сили и при допир да ги предава на хората. Каменни късове, образуващи процепи или отвори, се използват за „пролазване“, при което пропъхващият се през тях по символно-магически начин „свлича“ от себе си болести и други оплаквания. Камъни с изгладени улеи служат, съгласно народното поверие за контактна магия. Жени, които се плъзгат по тях се опитват да поемат от „Майката земя“ в себе си силите на плодovitостта, като по този начин се избавят от своята стерилност. С вярата в целебната сила на такъв вид култов обект се свързва оброчището „Провиралката“, разположено в местността Манастирище, на 1 км от с. Лиляче, община Невестино, на което на Гергьовден се прави курбан. То представлява скален масив. От източната страна на един от блоковете е изсечена ниша с трапецовидна форма, в горния си край арковидно оформена. Между източните два блока е оформена „паклис“. В основата на единия блок има отвор „провиралка“ с ширина 2–2,5 м. Хората, посещаващи това сакрално място минават през „провиралката“ – за здраве и дълголетие. Според преданието чудодейната сила на оброчището се крие и в зачеването на бездетни жени и задържането на плода⁷. Други примери са: оброчището „Маркова скала“, разположено върху речна тераса между р. Струма и р. Рилска, махала Шарков чифлик, община Кочериново⁸; „Св. Илия“ („Каля църква“) при с. Врабево, Троянско и др.

Оброчища, намиращи се в близост до пещери. В най-често срещаното си значение в различните митопоетични традиции пещерата олицетворява убежище, скривалище, подслон, защита. От една

страна е олицетворение на майчиното лоно, началото на живота, раждането, плодородието, от друга, възплъщава идеята за задгробния живот, гроба, смъртта въобще. Според различни източници в катакомби са погребвани първите християни. В християнската символика пещерата е олицетворение на уединението, източник на духовна енергия и връзка с Бога и поради тази причина често е дом на отшелниците-аскети⁹.

Типичен пример за приемственост на традицията е пещерата край с. Гърбино, община Кюстендил, в която според легендите е живял св. Иван Рилски, а днес е почитана като оброчище. Тя се намира в подножието на скален венец, в м. “Света вода” и представлява скална ниша с максимална ширина 11,60 м и височина 3,10 м. Срещу входа е поставен кръст, изработен от светъл бигор, а в стената зад него в естествени ниши се палят свещи пред иконите на светеца. Върху наклонената плоскост на скалата, в югозападната част на нишата, има врязан надпис “*Отче Йоане, помози и спаси*”, датиран около XII век. По северната стена на нишата се стича вода, която в долната част се събира в кладенче и се смята за лековита. Тук на празника на св. Иван Рилски се събира населението от околните села на служба с курбан¹⁰.

Оброчища, намиращи се на върхове в планинските райони. Планината е един от най-разпространените символи, осъществяващи близостта с Бога. От една страна, тя стои по-близо до небето, отколкото заобикалящата я равнина, а от друга, около нея често се струпват облаци, от които рухва дъждът. Така тя се явява естествен модел за вертикалната структура на Космоса и придобива характеристики на сакрално пространство¹¹. Всички други планини обаче е трябвало да бъдат сринати, което би следвало да се разбира като съзнателно отричане на езическите култове към тези естествени природни образувания¹². Това противоборство завършва с известен компромис от страна на църквата, която предприема редица действия за приобщаване на езическите вярвания към християнската религия. С цел подмяне на предхристиянските култове, на възвишения започват да се строят църкви и параклиси, поставят се кръстове и плочи, които да маркират сакралната територия и да покажат приемствеността между култовите обекти. По този начин се

обяснява почитането на много планински върхове, била, възвишения, на които в християнско време са поставени имена на светци – оброчищата, посветени на св. Георги (1173 м), Св. Костадин (1453 м) – със следи от параклис, на св. Илия (над Асеновград) с параклис, на Св. Неделя (1539) в Родопите, св. Илия, св. Атанас в Странджа, на Петров кръст в Чепън, „Св. Спас” на Бакаджиците, „Св. Никола” в Стара планина и много други.

Оброчища, разположени на естествен кръстопът. Символното значение на кръстопътят е универсално. Той се явява място с особена сакралност, тъй като там се срещат всички посоки на хоризонталния свят, превръща се в своеобразен център на Вселената за онзи, който се намира на него. Кръстопътищата – епифанични места в най-висока степен – места на явления и откровения, подтикват човек към спиране и размисъл. Това са места на преминаване от един свят в друг, от един живот в друг, от живота в смъртта. Дали опасни, или не, за човека е по-добре да ги умилостиви. Ето защо във всички традиции на кръстопът се поставят обелиски, жертвеници, камъни, параклиси¹³.

Според народните вярвания кръстопътят е сакрална граница, разделяща усвоеното пространство). Поради тази причина на тях се извършват множество обредно-магически действия и ритуали. Те са главно с очистителен характер, целящи извеждане и прогонване на злините (болести, магии, демони) в чуждото, неприлежащо на човека пространство¹⁴.

Тези гранични места често се почитат и като оброчища. Типичен пример са оброчищата, разположени в обитаемата част на село Балей, Видинско, които са част от теренните ми проучвания. Там, в миналото се е извършвал обичая „Помана Чуми”. Ритуалите са провеждани ежегодно на чествания от православното християнство Тодоров ден през месец март и са свързани с предпазване от чумна епидемия. След литургията в черковния храм, жителите на селото се събирали по махали при оброчищата, за да споделят обредната трапеза, а там където нямало такива, ритуалът се извършвал на намиращите се в близост улични кръстовища, с вяра за свещената, апотропейна сила, която носи това пространство¹⁵.

Кладенци (*герани, бунари*) и чешми. В митологията на всички народи кладенецът се счита за свещено място. Гледан отдолу нагоре, наподобява огромен телескоп, насочен от дълбините на земните недра към небесния център, символична стълба на спасението, свързала помежду си трите равнища на света – вода, земя и въздух. Той се явява своеобразен път, по който се осъществява връзката с царството на мъртвите¹⁶.

По традиция кладенците и чешмите се свързват със служба на светец (личен светец) или служба на всички членове в къщата (фамилен оброк)¹⁷. Интерес представляват колективните ритуали, свързани с курбан във Видинския регион, изпълнявани при водоизточник. В Оряховско се чества служба на личен светец за здравето на дете при *геран* или чешма. Обикновено поводът за такава служба е действително нещастие или сън, че детето ще се удави в кладенеца на къщата. Широко разпространени са и много разкази, според които, въпреки взетите мерки, детето все пак се удавя.

Освен служба на личен светец на дете, в посочения регион се изпълняват ритуали свързани със служба на *герана* – частен, намиращ се в личен имот или обществен, разположен извън селото. Обикновено посочените служби се честват през лятото – на Гергьовден, Св. св. Кирил и Методий, Петровден, Спасовден, Русаля, Св. Дух. Курбанът, шиле или червен петел, се коли до самия кладенец, където се изкопава *копка* (дупка). На шията му се слага венец, а на рогчето се запалва свещ и стопанинът го прекадява. Докато се коли, главата на животното се държи в дупката, където се събира кръвта. После тя се затрупва заедно със свещта, която е горяла на рогчето на животното¹⁸. Поддръжката на обществените водоизточници се осъществява от няколко рода. Те се редуват при осигуряването на курбана и готвенето. На празника около *герана* или чешмата се събира цялото село. Такива служби са извършвани около средата на ХХ в. и се смятат за наследствени. След средата на ХХ в., когато започва масовата миграция село – град, честването им спира. Особеното в случая е, че при оброк на *геран* службата за здраве на отделен човек прераства в служба на кладенеца, т.е. тя се отнася за всички членове на фамилията¹⁹.

Традицията да се поставя оброк, свързан с водоизточник, е характерна и за друго видинско селище – село Балей, община Брегово.

И до днес там съществуват каменни кръстове, които са поставени при построяването на *бунар* за питейна вода – „Зъписку лу Меиц лу Йован” (оброк на фамилията на Йован, поставен 1924 г.) и оброк „Записку лу мош Меиц” (оброк на фамилията на Меиц, поставен 1907 г.). В миналото в деня на празника на църковния храм „Великомъченик Георги Победоносец” – 6 май, на всички оброци се е отслужвал молебен за здраве, благополучие, плодородие и срещу природни стихии и бедствия²⁰.

Оброчища, разположени в близост до праисторически селищни и тракийски надгробни могили, антични и средновековни градежи, църкви и манастири. В сакралната топонимия тези култови обекти са познати под името *църквище, църковище, манастирище*. Характерни са предимно за планинските райони – Стара планина, Странджа, Родопите, планините ограждащи Брезнишката котловина (Витоша, Голо Бърдо, Рудина, Ерулска, Любаш, хълмът Букова глава, Завалска, Вискяр, Люлин). За Брезнишко П. Делирадев и И. Велков пишат: „*Няма друга географска област, наситена с толкова много тракийски крепости и светилища, някои от които и сега се използват като хорища или оброчища, където народът се събира на сборове и на Гергьовден*”²¹. Хронологически могат да бъдат групирани както следва:

А) Оброчища, разположени върху праисторически могили – Врачанското поле²², местността „Правия камък” с. Петокладенци, оброк „Св. Троица” с. Стожерово, Плевенско.

Б) Оброчища, издигнати в близост или върху тракийски могили и светилища – „Възнесение Господне” в с. Големаните, Великотърновско, в близост до подмогилната гробница на тракийски династ²³; „Костадиновден” в с. Нивянин, Белослатинско; „Гергева черква” в с. Дълбок дол, Троянско; „Св. Марина” – югозападно от с. Малко Градище, Хасковско; „Св. Константин” при с. Брезово, Пловдивско; „Св. Никола” в с. Драгичево, Пернишко²⁴.

В) Оброчища, намиращи се върху останки от антични градежи – в м. Девичина могила, с. Рибен, Плевенско; черковището на с. Крън, Старозагорско, разположено върху светилище на Аполон Зарденски от края на II и началото на III в.²⁵; в местността „Дотикум”, с. Връв, Видинско; в с. Макреш, Видинско (на оброчището са намерени по-

светителски надписи на Юпитер Оптимус Максимус, които свидетелстват за наличието на римско светилище)²⁶.

Г) Оброчища, разположени до или върху останки от средновековни църкви – местността Кръсто-Блато (каменен кръст до който е поставен каменен купел за кръщение, служба с курбан на Архангеловден); „Св. св. Йоаким и Ана” с. Смоличано, Кюстендилско; „Св. Петка”, „Св. Богородица” с. Каменица, Софийско; черковището на с. Дълбок дол, Трянско; „Св. Троица” при с. Баня, Пазарджишко.

Д) Краеведските сборници изобилстват със сведения за т.нар. “еленски” или “елински” църкви, познати предимно в планинските краища. Обикновено са разположени на високи места, около развалини на църкви, с оброчища на които се принасят кръвни жертви (вол, агне) най-често на Илинден и на Петровден. Те са свързани с устойчивата в своите варианти легенда за доброволната жертва на елен, който бил заменен с домашно животно, поради неспазени правила за жертвоприношение²⁷.

Е) Оброчища в близост до съвременни черкви и гробища – „Архангели Михаил и Гавриил” с. Големаните, Великотърновско, „Св. Троица”, с. Ошяне, община Белоградчик, област Видин.

Въз основа на многобройните теренни проучвания и приведените в статията примери, правя следните изводи:

1. Съществува дълбока приемственост между култовите обекти. Разположени върху или в близост до праисторически селищни и тракийски надгробни могили, антични градежи, останки от средновековни църкви, оброчищата и техните маркери съхраняват спомена за светостта на дадената територия и маркират свещеното пространство. Те изразяват както митологични представи от дохристиянския период, така и религиозни постулати на християнството, пречупени през погледа на хората, които ги почитат.

2. Народните светилища са разпространени повсеместно върху проучваната територия и връзката между сакралността на терена и вида на оброчището, не е регионално обусловена. С малки изключения, в един и същ ареал се почитат като оброчища *свещени* вековни дървета, *аязма*, *сакрални пещери*, *чудодейни каменни късове*, древни култови обекти и т.н.

3. Причинно-следствената връзка при поставянето на оброк е обусловена от локалните точно определени пространствено-времени

параметри, бележещи границите на дома, селището, землището, границите между този и отвъдния свят, между свое и чуждо, между организираното пространство и хаоса. От една страна, единствено в тези пунктове е възможен контактът между човека и нереалния комуникант (природни сили, божество, прадед). От друга, именно в тях се съсредоточват най-съществените ритуални действия, особено важни за осъществяване на приемственост между поколенията и съхраняване на традицията.

4. Общуването при *оброк, кръст, подкръст, запис, черковище, капелище* се проявява както на религиозно-митологично равнище, така и на семейно-родствено и съседско-териториално. Чрез него се извършва приобщаване на отделния индивид към общността посредством ритуалите, генериращи чувства за принадлежност и самоидентификация с колектива, съхранявайки общностната памет²⁸.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Петкова, М.** Оброчищата – опит за класификация. – В: Етнологията в България – история, методи, проблеми. С., 2012, с. 383.

² **Маринов, Д.** Народна вяра и религиозни народни обичаи. С., 1994. с. 84, 348, 351; **Стаменова, Ж.** Родови празници и обичаи. – В: Етнография на България. С., 1985, с. 3, 149.

³ **Елиаде, М.** Трактат по история на религиите. С., 1995, с. 301–363.

⁴ **Фрейзър, Дж.** Фолклорът в Стария завет. С., 1989, с. 353–357; **Фрейзър, Дж.** Златната клонка. С., 1994, с. 158–216.

⁵ **Стойнев, А.** Българските славяни. Митология и религия. С., 1988, с. 65; **Топоров, В.** О космологических источниках раннеисторических описаний. – УЗТГУ ТЗС, 1973, с. 66; **Маразов, И.** Митология на траките. С., 1994, с. 189.

⁶ **Шевалие, Ж., А. Гербрант.** Речник на символите. 1. С., 1995, с. 166.

⁷ **Милушева, В.** и др. Пътеводител. Заедно по свещените места на планината Осогово. С., 2004, с. 96.

⁸ Пак там, с. 116.

⁹ **Влайков, С.** Книга на символите. В. Търново., 2003, с. 186–187.

¹⁰ **Милушева, В.** и др. с. 74; **Милушева, В. и др.** Пътеводител. По пътя на легендите. С., 2013, с. 13; **Петкова, М.** Оброчищата – опит за класификация..., с. 389.

- ¹¹ **Маразов, И.** Цит. съч., с. 189.
- ¹² **Бидерман, Х.** Речник на символите. С., 2003, с. 335–336.
- ¹³ **Шевалие, Ж., Гербрант, А.** Цит. съч., с. 569.
- ¹⁴ **Стойнев, А.** и др. Българска митология. С., 2006, с. 171.
- ¹⁵ **Петкова, М.** Регулиращата функция на оброчищата. (Жертвата – дар към Бога и светците). – Известия на Исторически музей – Кюстендил, XVII, 2011, с. 65.
- ¹⁶ **Шевалие, Ж., Гербрант, А.** Цит. съч., с. 472.
- ¹⁷ **Гребенарова, Сл.** Празникът „светец” при българи и власи във Видинско. – В: Етно-културолошки зборник. № IV. Свърлиг, 1998, с. 104.
- ¹⁸ Пак там.
- ¹⁹ Пак там, с. 103–104.
- ²⁰ **Петкова, М.** Регулиращата функция на оброчищата., с. 64–65.
- ²¹ **Делирадев, П., Ив. Велков.** Из България. С., 1946, с. 148.
- ²² **Попов, Р.** Праисторически изследвания във Врачанското поле. – ИБИА, 3, 1924, с. 99–136.
- ²³ **Църов, И.** Траките край Атрюс. Тракийското погребение от с. Големаните, Великотърновско. С., 2008. с. 15–18; **Петкова, М.** Село Големаните – двадесет и пет столетия мит и религия. – В: Епохи, 2012, № 1, с. 144–151.
- ²⁴ **Любенова, В.** Светилището при Перник. Тракийски светилища. С., 1980, с. 18.
- ²⁵ **Табакова, Г.** Светилището на Аполон Зарденски при с. Крън, Старозагорско. – ИАИ, 1959, 22, с. 97.
- ²⁶ **Делирадев, П., Ив. Велков.** Цит. съч., с. 92.
- ²⁷ **Калоянов, А.** Старобългарското езичество. Мит, религия и фолклор в картината за свят у българите. Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, Велико Търново, 2000, с. 9.
- ²⁸ **Петкова, М.** Традиционното народно светилище – организатор на общуване и съхранение на общностната памет. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI, 2011, с. 275.

ЛИТЕРАТУРА

- Бидерман, Х.** Речник на символите. С., 2003.
- Гребенарова, Сл.** Празникът „светец” при българи и власи във Видинско. – В: Етно-културолошки зборник. № IV. Свърлиг, 1998, с. 99–104.

- Влайков, С.** Книга на символите. В. Търново, 2003.
- Делирадев, П., Ив. Велков.** Из България. С., 1946.
- Елиаде, М.** Трактат по история на религиите. С., 1995.
- Калоянов, А.** Старобългарското езичество. Мит, религия и фолклор в картината за свят у българите. Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, Велико Търново, 2000.
- Любенова, В.** Светилището при Перник. Тракийски светилища. С., 1980.
- Маразов, И.** Митология на траките. С., 1994.
- Маринов, Д.** Народна вяра и религиозни народни обичаи. С., 1994.
- Милушева, В.** и др. Пътеводител. Заедно по свещените места на планината Осогово. С., 2004.
- Милушева, В.** и др. Пътеводител. По пътя на легендите. С., 2013.
- Петкова, М.** Регулиращата функция на оброчищата. (Жертвата – дар към Бога и светците). – Известия на Исторически музей – Кюстендил, XVII, 2011, с.61–68.
- Петкова, М.** Традиционното народно светилище – организатор на общуване и съхранение на общностната памет. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI, 2011, с. 271–276.
- Петкова, М.** Село Големаните – двадесет и пет столетия мит и религия. – Епохи, 2012, кн.1, с.144–151.
- Петкова, М.** Оброчищата – опит за класификация. – В: Етнологията в България – история, методи, проблеми. С., 2012, с. 383–391.
- Попов, Р.** Праисторически изследвания във Врачанското поле. – ИБИА, 3, 1924, с.99–136.
- Стаменова, Ж.** Родови празници и обичаи. – В: Етнография на България. 1985, 3, с. 139–158.
- Стойнев, А.** Българските славяни. Митология и религия. С., 1988.
- Стойнев, А., Д. Попов, М. Василева, Р. Попов.** Българска митология. С., 2006.
- Табакова, Г.** Светилището на Аполон Зарденски при с. Крън, Старозагорско. – ИАИ, 1959, 22, с. 97–110.
- Топоров, В.** О космологических источниках раннеисторических описаний. – УЗТГУ ТЗС, 1973, с. 6–23.
- Фрейзър, Дж.** Фолклорът в Стария завет. С., 1989.
- Фрейзър, Дж.** Златната клонка. С., 1994.
- Църов, И.** Траките край Атрюс. Тракийското погребение от с. Големаните, Великотърновско. С., 2008.
- Шевалие, Ж., А. Гербрант.** Речник на символите. Т. 1. С., 1995.